Երկրի աղետալի վիճակը, որը վեր էր ածվել գերմանական իմպերիալիզմի մի կիսագաղութի, ճակատներում կրած պարտությունները և բանակի արագ քայքայումը՝ այս բոլորը չէր մտահոգում իթթիհատական կլիկին։ Երիտթուրքերը շարունակում էին հուսադրել իրենց, որ գերմանական զենքն ի վերջո հաղթանակ կտանի Եվրոպայում և որ կայզերական Գերմանիայի օգնությամբ հնարավոր կլինի հասնել իրենց զավթողական նպատակների իրականացմանը։ Ուստի և, ոտնահարելով երկրի ազգային շահերը, նրանք չէին ուզում պատերազմից դուրս գալ և նույնիսկ փորձում էին՝ աշխուժացնել ռազմական գործողությունները։

2. ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

Կովկասյան ռազմաճակատում ծավալված պատերազմական գործողություններին հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցությունը պայմանավորված էր Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու նրա վաղեմի բաղձանքով։ Ուստի պատերազմի սկզբից լայն թափ ստացած հայկական կամավորական շարժումը ժողովրդական զանգվածների ինքնաբուխ պոռթկումն էր, ազգային ազատագրության համար նրա մղած պայքարի տրամաբանական շարունակությունը։ Ցարական իշխանությունները, օգտվելով ժողովրդական այդ ոգևորությունից, խրախուսեցին կամավորական շարժումը, նույնիսկ չզլացան հրապուրիչ խոստումներ տալ հայ ժողովրդին։

Հայկական ազգայնական կուսակցությունները, հավատալով Արևմտյան Հայաստանի «ազատագրման» մասին ցարական կառավարության հավաստիացումներին, ակտիվ գործունեություն ծավալեցին այդ պատրանքներով սնելու ժողովրդական լայն զանգվածներին[26]։

«Մշակը», «Հորիզոնը» և այլ թերթեր կոչ էին անում օգնել ռուսական բանակին։ «Մշակն» այն կարծիքն էր հայտնում, որ «հայերը կարող են և պետք է արտահայտեն իրանց ցանկությունը, որ ազատվող Թուրքաց Հայաստանին տրվի վարչական կազմակերպություն՝ ավտոնոմիայի հիման վրա, Ռուսաստանի հովանավորության ներքո»[27]։

Ռուսաստանի նկատմամբ եղած հավատը համակել էր հայ հասարակական լայն շերտերին, հատկապես երիտասարդությանը, որը հանդես էր գալիս ռուսական զորքերի օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու կոչերով։ «Հասել է այն պահը, երբ մենք պետք է ռուսական հաղթական բանակի շարքերում մարտնչենք ոխերիմ թշնամու դեմ։ Մեր արյունաքամ եղած եղբայրներն անհամբեր սպասում են մեզ։ Գնանք այնտեղ, ուր մեզ կանչում է մեր հայրենիքը, դա մեր սրբազան պարտքն է»,— ասված էր այդ կոչերից մեկում[28]։

Անտանտայի օգտին լայն պրոպագանդա էր տարվում նաև արտասահմանյան հայկական դաղթօջախներում։ Հայ մտավորականները հանդես էին

---

26 *Ц. П. Агаян*, Армянские политические партии и первая мировая война (в сб. «Первая мировая война», М., 1968, стр. 335—346).

27 *«Մշակ», 1914, № 245։*

28 *ՎՍՍՀ ԿՊԳԱ, ֆ. 13/2, գ. 3162, թ. 12։*

գալիս դասախոսություններով, հոդվածներով, որոնցում ողջ հայությանը կոչ էին անում օգնել դաշնակիցների մղած «սրբազան» պատերազմին։ «Ընենք, ինչ որ կրնանք,— գրել է Արշակ Չոպանյանն իր «Ազատարար պատերազմ» հոդվածում,— որպեսզի մենք ալ, վաղը, աշխարհիս վերև ծագելիք արդարության արևին տակ, ազատամարտիկ ազգերուն շարքին մեջ ազատության արժանի ազգերուն քովը բարձրաճակատ կարենանք երևալ»[29].

Ռուսական կայսրության մեջ բնակվող երկու միլիոն 54 հազար հայերը[30] ցարական բանակին տվեցին մոտ 250 հազար զինվոր, որը կազմում էր արևելահայերի 13%-ը։ Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի բանակներում զորակոչված հայ մարտիկների թիվը անցնում էր 50 հազարից։ Հայ քաղաքական շրջանները, ինչպես հայկական գաղթօջախներում, այնպես էլ Անդրկովկասում լայնորեն պրոպագանդա էին մղում արևմտահայությանը թուրքական լծից ազատելու համար օգնել դաշնակիցների բանակներին նաև կամավորներով։ Օգտվելով ցարական կառավարության 1914 թ. հուլիսի 23-ի՝ ռուսական բանակը կամավորներով համալրելու մասին հայտարարությունից, նրանք սկսեցին բանակցություններ վարել Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի հետ կազմելու հայ կամավորական ջոկատներ, երբ դեռևս չէր պայթել պատերազմը։ Բանակցությունները վարում էր Հայկական Ազգային բյուրոն, որը կազմակերպվել էր Թիֆլիսում դեռ 1912 թ. վերջերին և կոչված էր օգնելու Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին՝ Հայկական հարցի շուրջը դիվանագիտական բանակցություններ վարելու մեծ պետությունների հետ։

Ազգային բյուրոյի կազմում էին՝ Ա. Բաբախանյանը (Լեոն), Ս. Հարությունյանը, Հ. Թումանյանը, Կ. Ստեփանյանը, Ա. Սահակյանը, Հ. Ամիրխանյանը, Հ. Սպենդիարյանը, Խ. Աֆրիկյանը, Հ. Արղությանը, Հ. Մելիքյանը, Ս. Կյուլպենկյանը, Ավ. Պողոսյանը, Գ. Խատիսյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Ա. Պապովյանը, Ա. Աբեղյանը, Հ. Քոչարյանը։ Բյուրոյի պատվավոր նախագահն էր Վրաստանի և Իմերեթիայի հայկական թեմի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսը։ Երկար բանակցություններից հետո Հայկական Ազգային բյուրոն 1914 թ. սեպտեմբերի կեսերին ցարական կառավարությունից թույլտվություն ստացավ կազմակերպելու հայկական կամավորական ջոկատներ։

Իշխանությունների խրախուսանքով կամավորական շարժման մեջ ներգրավվեցին նաև այլ ժողովուրդներ։ Այսպես, Ռուսաստանում բնակվող մահմեդականները, հատկապես ադրբեջանցիները, կազմեցին «Մուսուլմանական վայրենի դիվիզիան»։

Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը թուրքական տիրապետությունից հուզում էր ողջ հայությանը, և պատահական չէր, որ կամավորական շարժումը լայն արձագանք գտավ ոչ միայն Ռուսական կայսրության հայության մեջ, այլև ամբողջ աշխարհի հայաբնակ վայրերում։ Արտասահմանյան շատ երկրներից հայերը թողնում էին իրենց օջախը, ընտանիքը, մեկնում Թիֆլիս՝ ցուցակագրվելու կամավորական խմբերում։ Ռուսաստանից, արտասահմանից, մինչև անգամ Ամերիկայից այնքան հայեր եկան Թիֆլիս, որ հարկ եղավ հատուկ հայտարարությամբ նրանց հոսքը դադարեցնել։

Հայ կամավորները զինվորագրվում էին Անտանտայի պետություններին

---

[29] «Մշակ», 1914, № 234։

[30] Տե՛ս «Հայկական ՍՍՀ Ատլաս», Երևան-Մոսկվա, 1961, էջ 58։

ոչ թե նպաստելու նրանց իմպերիալիստական նպատակների կենսագործմանը, այլ այն հույսով ու հավատով, որ այդ պետությունների օգնությամբ կկարողանան Արևմտյան Հայաստանն ազատագրել թուրքական բիրտ լծից։

Ստեղծվել էր այսպես կոչված «Ռազմական խորհուրդ», որը հավաքագրում էր կամավորներին, կազմում ջոկատներ և ապահովում զենքով։ Այն իր ներկայացուցիչներն ուներ կայսրության համարյա բոլոր հայաբնակ վայրերում։ Ազգային բյուրոյի ենթաբաժիններ կային Մոսկվայում, Պետրոգրադում, Նոր Նախիջևանում, Մարիուպոլում, Բաքվում և այլուր, որոնք լայն պրոպագանդա էին մղում և նյութական ու զրամական հանգանակության կոչ անում՝ հօգուտ կամավորական շարժման։ Շոշափելի օգնություն ցույց տվեցին հատկապես Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Բաքվի, Թիֆլիսի, ինչպես նաև Նյու-Յորքի, Փարիզի և Լոնդոնի կոմիտեները։ Կամավորական գնդեր կազմակերպելու գործին հիմնական նյութական օգնությունը տրվում էր ցարական կառավարության կողմից։ Սակայն հայերը ևս միջոցներ էին տրամադրում։ Միայն 1915 թ. հանգանակած զումարը կազմում էր 1.444.000 ռուբլի, որի 1.020.000 ռուբլին հավաքել էին ռուսական կայսրությունում բնակվող հայերը[31]։

Սկզբնական շրջանում կազմակերպվեցին կամավորական չորս՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ ջոկատները, տարբեր ժամանակներում այդ ջոկատների հրամանատարներ են եղել Անդրանիկը (Օզանյան), հայդուկներ Քեռին (Գավաֆյան Արշակ), Խանասորցի Վարդանը (Մեհրաբյան), Համազասպը (Սբրվանձտյան) և ուրիշներ։ Ավելի ուշ ստեղծվեցին 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ ջոկատները և կամավորների ընդհանուր թիվը 1915-ի վերջին հասավ 6.000-ի[32]։

Հնչակյան 6-րդ կամավորական ջոկատի հրամանատարն էր Գրիգոր Ավշարյանը, որը հերոսաբար զոհվեց 1915 թ. հունվարին, Էրզրումի տակ։ Նրանից հետո այդ ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Հայկ Բժշկյանը (Գայը)՝ հետագայում Սովետական Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների լեգենդար հերոս, կարմիր բանակի ակադեմիայի պրոֆեսոր։ 7-րդ ջոկատը կազմակերպվեց 1915-ի աշնանը՝ Հովսեփ Արղությանի հրամանատարությամբ։

Կամավորական առաջին ջոկատը, որի հրամանատարն էր Անդրանիկը և որն ամենախոշորն էր՝ բաղկացած 1200 հոգուց, ճակատ մեկնեց 1914 թ. նոյեմբերի 16-ին և գործում էր Սալմաստ-Վան ուղղությամբ՝ գեներալ Ջերնոզուբովի զորաբաժնում։ Երկրորդ ջոկատը ճակատ մեկնեց նոյեմբերի 7-ին՝ Իգդիր—Բայազետ—Բերկրի—Վան, երրորդը՝ նոյեմբերի 13-ին՝ Կաղզվան—Ալաշկերտ—Մանազկերտ—Բիթլիս, չորրորդը՝ նոյեմբերի 19-ին՝ Սարիղամիշ—Օրզան—Քյոփրի-քյոյ—Էրզրում ուղղությամբ։

Անդրանիկի կամավորական ջոկատը նոյեմբերի երկրորդ կեսից մինչև դեկտեմբերի 18-ը մասնակցեց Կոթուրի շրջանի գրավմանը՝ փախուստի մատնելով թուրքական զորքերին։ Ջոկատը գրավեց Վանից ոչ հեռու գտնվող Սարայ գյուղաքաղաքը, որով ձախողվեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Վանի ուղղությամբ։

---

31 Տե՛ս А. О. Арутюнян, Кавказский фронт 1914—1917 гг., Ереван, 1971, стр. 298.

32 Գ. Ղորղանյան, Հայերի մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին, Փարիզ, 1931, էջ 12 (թարգմ. ֆրանսերենից)։

Ամենաարյունահեղ մարտերը տեղի ունեցան 1915 թ. ապրիլի 2-րդ կեսին Սալմաստի գավառի կենտրոն՝ Դիլման քաղաքի մատույցներում։ Այդ ճակատամարտով, գեներալ Չերնոզուբովի խոսքերով, իրականում որոշվում էր ամբողջ Կովկասի բախտը։ Ռուսական զորքերն Անդրանիկի ջոկատի հետ միասին ետ շպրտեցին Խալիլ-Բեյի գերազանց ուժերի մի քանի կատաղի գրոհները։ Հայ կամավորները մեծ խիզախությամբ ու անձնվիրությամբ ավինամարտի էին բռնվում թշնամու հետ։

Անդրանիկ (Անդրանիկ Օզանյան)

Նույն գեներալ Չերնոզուբովն Անդրանիկի ջոկատի մասին գրել է. «Ես ջոկատի մասին կարող եմ խոսել միայն հիացմունքով... Մեր հաջողությունները Աշնակի մոտ, Վրուշ-Խորանում, Խանիքայում, Կոթուրում, Մոլլա-Հասանում, Բելիջիկում և Ղարաթելիում զգալի չափով կապված են առաջին հայկական ջոկատի մարտական գործողությունների հետ, որի հրամանատարը Անդրանիկն էր, փորձված զինվորական պետ, մարտի պայմանները հիանալի կերպով ըմբռնող, հաստատակամ, հնարամիտ... ջոկատն Անդրանիկի հրամանատարությամբ 1915 թ. ապրիլի 15—28-ին մասնակցել է Մուխանջիկի (Դիլմանի) հայտնի ճակատամարտին, որի շնորհիվ Կովկասը փրկվել է թշնամու արշավանքից... Ես ի դեմս Անդրանիկի, միշտ տեսնում էի եռանդուն հայրենասերի, Հայաստանի ազատության համար մարտնչող մարտիկի, խոր կերպով իր հայրենիքը սիրողի»[33]։

Անդրանիկի ջոկատը հերոսական մարտեր մղեց նաև Դուզ-Դաղի շրջանում, մասնակցեց Բաշկալայի և Ասուրլիի գրավմանը։ Թուրքական զորքերը նահանջեցին Ջուլամերկի ուղղությամբ. նրանց հետապնդում էր Անդրանիկի ջոկատը։ Վերջինս ռուսական զորքերի կազմում անցավ պարսկա-թուրքական սահմանը, թշնամուն նոր հարված հասցրեց Խանասորի լեռնանցքում, ապա մտավ Բաշկալե[34]։

Անդրանիկի ջոկատի կողմից Խալիլ-բեյի զորքերին հասցրած ծանր հարվածները խափանեցին Վանի վրա գրոհող Ջևդեթ-բեյի զորամասին օգնություն հասցնելը։ Եթե Անդրանիկը «չի կտրեր Խալիլ փաշայի առաջը և չի վերցներ Բաշկալեն, Խալիլի նպատակն էր Վան երթալ և կոտորել Վանը։ Զորս թուրք գերի զինվորներ նույն բանը խոստովանեցան, ըսելով, թե «դուք մեզ կանխեցիք և մեր առաջը կտրեցիք»[35]։

33 ՀՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 76, թ. 1—2։

34 Տե՛ս Մ. Արզումանյան, Հայաստան 1914—1917, Երևան, 1969, էջ 261։

35 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան ճակատի պատմական օրագրությունը», էջ 21։

Անդրանիկի ջոկատի տարած փայլուն հաղթանակն արագացրեց ռուսական զորքերի առաջընթացը Վանի ուղղությամբ։ 1915 թ. մայիսի 17-ին (Ն. տ.) Վարդանի Արարատյան գունդը՝ կազմված 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ կամավորական ջոկատներից, մտավ Վան. քաղաքի հերոսական պաշտպանները ցնծությամբ դիմավորեցին կամավորներին։ Այնուհետև Վան մտան գեներալ Նիկոլաևի զորքերը։ Արարատյան գունդը, որը ենթարկվում էր Բայազետի ուղղությամբ գործող ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ Նիկոլաևին, Բայազետից մինչև Վան, 20 աստիճան սառնամանիքի ծանր պայմաններում, կատաղի մարտեր մղեց և հետ շպրտեց թուրքական զավթիչներին, ազատագրելով Բերկրին, Զեյվան, Ջանիկը և այլն։ Ջանիկում 8.000-ից ավելի հայեր, ամբողջ երկու ամիս հերոսաբար դիմադրում էին թուրքական հորդաներին և ի վերջո օրհասական պահին օգնության հասած Արարատյան գնդի կամավորները նրանց փրկեցին բնաջնջումից։

Հայ կամավորներն իրենց մարտական գործողությունների ճանապարհին ամենուրեք հանդիպում էին թուրք ջարդարարների թողած արյունոտ հետքերին. հազարավոր հայ կանանց, աղջիկների, ծերերի, երեխաների այլանդակված, հոշոտված դիակներ, ավերված, հրդեհված քաղաքներ, գյուղեր, ավաններ։

Վանի ազատագրումից հետո հայկական կամավորական ջոկատները գեներալ Տրուխինի զորաբանակի կազմում համառ մարտեր մղեցին Վանա լճի հարավային մասում և պարսության մատնելով հակառակորդին, շարժվեցին Մուշի և Բաղեշի (Բիթլիսի) ուղղությամբ։ Մարտերի թեժ պահին, հուլիսի 16-ին տակտիկական նկատառումներով Կովկասյան բանակի շտաբից ստացվեց հրաման՝ նահանջել, թողնելով գրավված տերիտորիաները և Վանը։ Ընդհանուր ջնջրդից կենդանի մնացած արևմտահայերը կանգնեցին նոր վտանգի առջև։ Նրանց օգնության եկան հայ կամավորական ջոկատները, որոնք կազմակերպեցին հայերի գաղթը և նրանց ուղեկցեցին մինչև ռուս-թուրքական սահմանը։

Սակայն շուտով ռուսական Կովկասյան բանակը նորից անցավ հակահարձակման, որին մասնակցեցին նաև հայկական կամավորական ջոկատները, որոնք գտնվում էին ռուսական զորքերի ավանգարդում։ 1915 թ. աշնանը և 1916 թ. ձմռան ու գարնան ամիսներին նրանք Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման գործում զգալի օժանդակություն ցույց տվեցին ռուսական զորքերին։

Անդրանիկի ջոկատը ռուսական 4-րդ կորպուսի կազմում 1916 թ. հունվարի սկզբներին Վանից շարժվելով Մուշի, Բիթլիսի ուղղությամբ, համառ, արյունահեղ մարտեր մղեց թշնամու գերազանց ուժերի դեմ և մասնակցեց բազմաթիվ հայկական գյուղերի, քաղաքների ազատագրմանը։

Առջևում էր Բիթլիսը, որի գրավումը գեներալ Աբացիևը (վերջինիս հրամանատարության տակ էր գտնվում Անդրանիկի ջոկատը), սաստիկ սառնամանիքի և պարենի պակասության պատճառով, գտնում էր անհնարին։ Անդրանիկը, խիստ զայրացած գեներալի անմեռականությունից, հեռագրում է կորպուսի հրամանատարին. «Գլխովս կերաշխավորեմ, որ կարելի է Բիթլիսը գրավել անմիջապես»[36]։ Կորպուսի հրամանատարը, Աբացիևի կամքին հա-

36 «Զորավար Անդրանիկի Կովկասյան հակատի պատմական օրագրությունը», էջ 40։

կառակ, համաձայնվեց Անդրանիկի առաջարկին։ Վերջինս իր 1500 մարտիկներով և 200 հեծյալ կազակներով փետրվարի 20-ին գրոհեց Բիթլիսի վրա։ Գրոհը սկսվեց գիշերը։ «Առանց գնդակ մը արձակելու,— գրել է Գ. Ղորղանյանը,— կամավորական խումբը մոտեցավ Թուրքական դիրքերի կանխավ որոշած հատվածին, ավինային հարվածով վար նետեց հոն գտնվող զորքը, դրավեց 2 լեռնային թնդանոթ և փախչող թշնամիի ուսերի վրա ներս խուժեց քաղաք»[37]։ Այնպիսի արագությամբ կատարվեց այդ բոլորը, որ թշնամու զորահրամանատարները չհասցրին մինչև անգամ հագնվել ու փախուստի դիմել։ Անդրանիկը գերեց թշնամու 1300 զինվոր, 35 հրամանատար, զրա-

Դաբալազյանի կամավորները

վեց բավականաչափ զենք ու զինամթերք, 24 թնդանոթ, մի քանի միլիոն փամփուշտ, 1400 ձի ու ջորի և այլն։ Փրկվեցին 300 հայ կանայք ու երեխաներ և ուղարկվեցին Վան[38]։

Այսպիսով, հայ կամավորները տոգորված արևմտահայության ազատագրման վեհ ցանկությամբ, հերոսաբար գրոհում էին թշնամու դիրքերը և նպաստում կովկասյան բանակների տարած հաղթանակներին։ Նրանք աչքի ընկան մասնավորապես Սարիղամիշի, Դիլմանի, Խոյի, Վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Երզնկայի և այլ ճակատամարտերում, մեծ դեր խաղալով արևմտահայ գաղթականության կյանքը փրկելու գործում։ Հայ կամավորները պատերազմական ամենադժվարին պայմաններում կարողացան Թուրքական յաթաղանից ազատել տասնյակ հազարավոր հայերի և ապահովել նրանց

37 «Հայրենիք», 1927, № 11, էջ 82։

38 Տե՛ս Ս. Գ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, էջ 434—435։

գաղթը դեպի Կովկաս։ Քաջ ծանոթ լինելով Արևմտյան Հայաստանի բնական պայմաններին, ճանապարհներին, տիրապետելով տեղի բնակչության լեզվին, նրանք ռուսական հրամանատարության կողմից օգտագործվում էին որպես հետախույզներ և առաջապահներ։ Կամավորական ջոկատները թեև զինամթերքով, հանդերձանքով ավելի վատ էին ապահովված, քան ռուսական բանակի հիմնական զորամասերը և չունեին ռազմական պատրաստություն, այնուամենայնիվ բացառիկ անձնվիրությամբ էին մարտնչում թշնամու դեմ։

Որքան էլ ռուսական առանձին զորամասերում բարձր էին գնահատում հայ կամավորների քաջագործությունները, այնուամենայնիվ ցարական կառավարությունն անվստահությամբ էր վերաբերվում Կովկասյան ռազմաճակատում գործող հայկական կամավորական զորամասերին, երկյուղելով, որ դրանք հետագայում կարող են դառնալ ազգային բանակի հիմք։ Այդ իսկ պատճառով ցարական իշխանությունները 1915 թ. վերջին որոշեցին վերակազմման անվան տակ ցրել հայկական կամավորական ջոկատները և նրանցից ստեղծել ռուսական զորաբաժիններում գործող հրաձգային գումարտակներ։

Հայկական հարցում ցարիզմի հետապնդած քաղաքականությունը շատ հստակ արտահայտված է Կովկասյան 4-րդ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկու հետևյալ հաղորդման մեջ. «Հայկական կամավորական ջոկատները բաժանել են 4 մասի՝ նպատակ ունենալով նրանց զրկել ինքնուրույնությունից և լեզոքացնել հայերի զինված ուժերը։ Մտադրություն կա մոտ ժամանակներս բոլորովին վերացնել հայկական կամավորական զորամասերի ինքնուրույն գոյությունը և նրանց միացնել համառուսական զինվորական ուժերին։ Դա ունի իր պատճառները։ Մենք հետապնդում ենք այնպիսի նպատակ, որ պատերազմը վերջանալուն պես հնարավորություն ունենանք անմիջապես և արագ զինաթափել հայերին։ Ռուսական կառավարությունը չի մոռացել իր պատմական քաղաքականությունը ու միսիան Արևելքում (այսինքն՝ քաղաքականությունը Հայկական հարցում)։ Նա հետապնդում է ռուսական պետության շահերը, այլ ոչ թե Հայաստանի ինքնավարության հայերի երազանքը։ Ռուսական կառավարության համար ցանկալի է, որպեսզի հայերը Թուրքահայաստանում կազմեն ցածր տոկոս։ Հայերը պետք է փոխեն իրենց մտածողությունն ու աշխարհայեցողությունը։ Նրանք պետք է հրապարակայնորեն հայտարարեն և գործով ապացուցեն, որ կովում են ոչ թե ինքնավար Հայաստանի համար, այլ որպես ռուսական կայսրության քաղաքացիներ, այլապես հայերի նպատակադրումները իրենց վրա թանկ կնստեն»[39]։

1916 թ. ամռանը ցարական հրամանատարությունը կամավորական ջոկատներից կազմեց 5 գումարտակ։ Դրանից մեկը միացվեց գեներալ Դեմիտեի զորամասին, իսկ մնացած 4-ը՝ գեներալ Զերնովուբովի Կովկասյան հեծելազորային կորպուսին։

Ցարական հրամանատարության վարած քաղաքականությունը խիստ դժգոհություն առաջացրեց կամավորների շարքերում, որոնց մեծամասնությունը, տեսնելով իրենց հույսերի ի դերև լինելը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության վերաբերյալ, հեռացան ռազմաճակատից, չցանկանալով մասնակից լինել իմպերիալիստական սպանդին։ Այդ մեկ անգամ ևս վկայում է

---

39 Տե՛ս Б. А. Борян, Армения, международная дипломатия и СССР, ч. I, М.—Л., 1928, стр. 361—362.

այն իրողությունը, որ հայ կամավորները մտահոգված էին միայն իրենց հայրենիքի ազատագրման և ոչ թե ցարիզմի նվաճողական պլանների իրագործման հարցով։

3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՋԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՋԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման իր հրեշավոր ծրագրերը թուրքական բռնակալությունը մշակել էր դեռևս անցյալ դարի վերջերին։ Սակայն այդ քաղաքականությունն ավելի լայն չափերով իրագործվեց երիտթուրքերի կառավարման տարիներին։

Դեռ 1914 թ. աշնանը և 1915 թ. սկզբներին թուրքական իշխանություններն սկսեցին հատվածաբար ոչնչացնել բանակ զորակոչված հայերին, ապա նաև ճանապարհների վրա աշխատեցնելու պատրվակով զորահավաքի ենթարկված 15—20 և 45—60 տարեկան տղամարդկանց։

Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, իթթիհատականները 1915 թ. սկզբներին կայացած իրենց կուսակցության կենտկոմի գաղտնի նիստում որոշեցին արևմտահայության բնաջնջման և տեղահանության կոնկրետ եղանակները։

Թալեաթի նախագահությամբ գումարված գաղտնի նիստում, որին մասնակցում էին Էնվերը, Նազիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ, հանդես գալով որպես հիմնական զեկուցող, կոմիտեի քարտուղար Նազիմը կոչ էր անում շրավարարվել Ադանայի կոտորածի նման մասնակի չարդերով, ապետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռցվի։ Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի. այս անկամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերեն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանավ բնաջնջումը անհրաժեշտ է»[40]։

Ղեկավարվելով վերոհիշյալ նիստի որոշմամբ, ապրիլի 15-ին տեղական իշխանություններին Թալեաթի, Էնվերի և Նազիմի ստորագրությամբ գաղտնի հրաման ուղարկվեց, որտեղ ասված էր, թե օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, անհրաժեշտ է վերջնականապես բնաջնջել հայերին՝ նրանց քշելով դեպի Արաբիայի անապատները։

Դահիճներն առաջին հերթին հաշվեհարդար տեսան հայ ականավոր գործիչների ու մտավորականների, այդ թվում մեջլիսի հայ պատգամավորների հետ։ Միայն Կ. Պոլսում ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը ոստիկանությունը ձերբակալեց 235 անվանի հայ մտավորականների։ Շուտով ձերբակալվածնե-

---

40 Մեյվան-զատ Ռիֆաթ. Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը, Պեյրութ, 1968, էջ 97, 98։ Տե՛ս նաև „Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer aktenstücke". Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Iohannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 94, 113, 142.